

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA KONSEPT TUSHUNCHASINING O'RGANILISHI.

Safarniyozova Zarnigor Jurabek Qizi

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Markaziy Osiyo xalqlari tillari va madaniyati instituti

4-bosqich 401-guruh talabasi

e-mail:zsafarniyozova@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada zamonaviy tilshunoslikning ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lgan antropotsentrik paradigma va uning markaziy birligi – konsept tushunchasi tadqiq etilgan. Maqolada konseptning nazariy asoslari, uning jahon (S. Askoldov, Yu. Stepanov, J. Lakoff) va o'zbek (Sh. Safarov, N. Mahmudov) tilshunosligida o'rganilish tarixi hamda lingvomadaniy xususiyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, konseptning lisoniy va mental tabiatining o'ziga xos jihatlari yoritilgan.*

Kalit so'zlar: antropotsentrizm, konsept, kognitiv tilshunoslik, lingvomadaniyatshunoslik, mentalitet, lisoniy olam manzarasi, yadro, periferiya.

Аннотация: *В данной статье исследуется антропоцентрическая парадигма, являющаяся одним из приоритетных направлений современной лингвистики, и её центральная единица – понятие концепта. В статье анализируются теоретические основы концепта, история его изучения в мировом (С. Аскольдов, Ю. Степанов, Дж. Лакофф) и узбекском (Ш. Сафаров, Н. Махмудов) языкознании, а также его лингвокультурологические особенности. Также освещаются специфические аспекты языковой и ментальной природы концепта.*

Ключевые слова: антропоцентризм, концепт, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, менталитет, языковая картина мира, ядро, периферия.

Abstract: *This article examines the anthropocentric paradigm, which is one of the priority areas of modern linguistics, and its central unit – the notion of a concept. The article analyzes the theoretical foundations of the concept, the history of its study in world (S. Askoldov, Yu. Stepanov, G. Lakoff) and Uzbek (Sh. Safarov, N. Makhmudov) linguistics, as well as its linguoculturological characteristics. Specific aspects of the linguistic and mental nature of the concept are also highlighted.*

Keywords: anthropocentrism, concept, cognitive linguistics, linguoculturology, mentality, linguistic picture of the world, nucleus, periphery.

Kirish

XX asr oxiri va XXI asr boshlariga kelib, jahon tilshunosligida tilni tizim sifatida o'rganuvchi immanent tilshunoslik (strukturalizm) o'z o'rnini antropotsentrik paradigмага bo'shatib berdi. Bu paradigma tilni inson tafakkuri, madaniyati va ruhiyati bilan uzviy bog'liqlikda tadqiq etishni taqozo etadi. Mazkur yo'nalishning markaziy birligi sifatida "konsept" tushunchasi maydonga chiqdi. Bugungi kunda konsept shunchaki leksik birlik emas, balki inson ongida olamning in'ikosi, milliy-madaniy qadriyatlar jamlanmasi va kognitiv xotira kodi sifatida o'rganilmoqda. Ushbu maqolada konseptologiya fanining shakllanishi, jahon ilmiy maktablaridagi talqinlar va o'zbek tilshunosligidagi zamonaviy izlanishlar tahlil qilinadi.

Asosiy qism

Jahon tilshunosligida konsept tushunchasining shakllanish bosqichlari

"Konsept" termini fanda uzoq tarixga ega bo'lsa-da, uning zamonaviy kognitiv-lingvistik talqini XX asrning 20-yillaridan boshlandi. Rossiyalik olim S. Askoldov 1928-yilda yozgan "Konsept va so'z" maqolasida bu tushunchani ilk bor ilmiy muomalaga kiritdi. Uning fikricha, konsept — bu fikriy jarayonlarning o'rnini bosuvchi mental tuzilmadir.

Keyinchalik bu sohada uchta asosiy maktab shakllandi:

1. Lingvokognitiv yo'nalish (J. Lakoff, M. Jonson, R. Jekendoff): Bu yo'nalishda konsept insonning olamni idrok etish usuli sifatida qaraladi. J. Lakoffning "Metaphor We Live By" (Biz yashaydigan metaforalar) asarida konseptlarning metaforik tabiati ochib berilgan. Masalan, "Vaqt — bu pul" konsepti asosida inson vaqtni "sarflash", "yo'qotish" yoki "tejab qolish" mumkin bo'lgan moddiy boylik sifatida idrok etadi.

2. Lingvomadaniyatshunoslik yo'nalishi (Yu. Stepanov, D. Lixachev, A. Vezjbitska): Bu yerda konsept — "madaniyatning asosiy hujayrasi". Akademik Yu. Stepanov konseptni uch qatlamli (faol, passiv va ichki shakl) deb tushuntirsa, A. Vezjbitska har bir tilning o'ziga xos "kalit so'zlari" (mental leksikon) mavjudligini va ular o'sha xalqning dunyoqarashini belgilashini isbotladi.

3. Mantiqiy-falsafiy yo'nalish (N. Arutyunova): Bu yo'nalishda til birliklarining mantiqiy universalialari va ularning nutqdagi pragmatik vazifalari o'rganiladi.

Konseptning strukturaviy modellari va kognitiv formatlari

Konsept murakkab iyerarxik tuzilishga ega. Zamonaviy tadqiqotlarda u ko'pincha "maydon modeli" (field model) orqali tushuntiriladi:

- Yadro (Nucleus): So'zning lug'aviy ma'nosi, denotat.
- Yaqin periferiya: Konseptning obrazli va hissiy qirralari, barqaror birikmalar va metaforalar.
- Uzoq periferiya: Shaxsiy assotsiatsiyalar, etimologik qatlam va individual tajriba.

Shuningdek, konsept tushunchasini ochib berishda kognitologiyaning freym (frame), ssenariy (script), geshtalt va sxema kabi tushunchalaridan keng foydalaniladi. Bu birliklar inson miyasida axborotning qanday saqlanishi va qayta ishlanishini tushuntirib beradi.

O'zbek tilshunosligida konseptologiyaning o'rganilishi

O'zbekistonda kognitiv tilshunoslik va lingvomadaniyatshunoslik mustaqillik davrida, xususan, jahon andozalari bilan integratsiyalashuv natijasida shakllandi.

- Shukhrat Safarov: O'zbek konseptologiyasining nazariy asoschisi hisoblanadi. Uning "Kognitiv tilshunoslik" (2006) asari soha mutaxassislari uchun asosiy manba bo'lib xizmat qildi. Olim konseptni lisoniy ifodadan oldin turuvchi mental model sifatida tahlil qiladi va "konseptual tahlil" metodologiyasini ishlab chiqadi.

- Nizomiddin Mahmudov: Akademik olim o'zbek tilining milliy-madaniy tabiatini konseptlar misolida chuqur yoritib berdi. Uning tadqiqotlarida "Oqibat", "Sharm-hayo", "Andisha" kabi sof o'zbekona tushunchalarning tildagi in'ikosi va ularning tarjima qilinmaydigan mental tabiati ochib berilgan.

- Durdona Xudoyberganova: Matn tilshunosligi va antropotsentrik tadqiqotlar kontekstida konseptlar transformatsiyasini o'rgandi. Uning "Matnning antropotsentrik tadqiqi" monografiyasi badiiy matndagi individual-mualliflik konseptlarini o'rganishda muhim ahamiyatga ega.

O'zbek tilshunoslari jahon tajribasidan foydalangan holda, milliy konseptosferamizning (millat ongidagi barcha konseptlar yig'indisi) o'ziga xosligini isbotlamoqdalar. Masalan, "Mehmondo'stlik" konsepti o'zbek tilida nafaqat "kelgan kishini kutib olish", balki "rizq", "savob", "qut-baraka" kabi diniy-ma'rifiy konseptlar bilan murakkab aloqaga kirishadi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, konsept tushunchasining o'rganilishi tilshunoslikni tor lingvistik doiradan keng ijtimoiy-falsafiy maydonga olib chiqdi. Jahon tilshunosligidagi kognitiv inqilob o'zbek tilshunosligi uchun ham yangi ufqlar ochdi. Bugungi kunda konseptlarni o'rganish shunchaki nazariy qiziqish emas, balki madaniyatlararo muloqotni yaxshilash, milliy o'zlikni anglash va sun'iy intellekt tizimlarini (tabiiy tilni qayta ishlash) takomillashtirishda amaliy ahamiyatga ega. Kelajakdagi tadqiqotlar o'zbek tili konseptosferasining kompyuter modellarini yaratish va ularning qiyosiy-tipologik xususiyatlarini aniqlashga yo'naltirilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Askoldov S.A. Konsept i slovo. // Russkaya slovesnost. Antologiya. — M., 1997.
2. Lixachev D.S. Konseptosfera russkogo yazika. — M., 1993.

3. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. — Chicago: University of Chicago Press, 1980.
4. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab... // O‘zbek tili va adabiyoti. — Toshkent, 2012. — № 3.
5. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. — Jizzax: Sangzor nashriyoti, 2006.
6. Stepanov Yu.S. Konstanti: Slovar russkoy kulturi. — M.: Akademicheskij proekt, 2001.
7. Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. — Toshkent: Fan, 2013.
8. Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words. — Oxford University Press, 1997.